

Katarzyna Marciniak-Paprocka

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach

Kształcenie osób niepełnosprawnych we Francji

Education of people with special needs in France

Streszczenie: Francja to kraj, w którym narodziła się edukacja osób niepełnosprawnych. Edouard-Onésime Seguin, twórca edukacji osób niepełnosprawnych, stworzył podstawy do rozwoju pracy z osobami z niepełnosprawnością. Na dzień dzisiejszy jego założenia zgodne są z zasadami edukacji włączającej.

Słowa kluczowe: edukacja włączająca, osoby niepełnosprawne, Francja

Abstract: France is place where special education was born. In the wake of Edouard-Onésime Seguin, creator of education of people with disabilities, gives larges importance training for disabled persons. Approach are deemed to comply with the idea of inclusive education.

Key words: inclusive education, disabled people, France

Wiek XXI to czas zmian w postrzeganiu praw i możliwości kształcenia osób niepełnosprawnych. Twórca pedagogiki osób niepełnosprawnych intelektualnie, Edouard-Onésime Seguin pochodził z Francji. 20 stycznia 2012 roku obchodzono 200 rocznicę jego urodzin. Właśnie w okresie jego pracy, a mianowicie w Oświeceniu zaczęto dostrzegać godność, a także człowieczeństwo osób niepełnosprawnych. Uznano, że zasługują nie tylko na opiekę i utrzymanie, ale również zwracano uwagę na to, by udostępnić im dobra kultury i cywilizacji. Było to podejście rewolucyjne, którego efektem okazało się wyodrębnienie gałęzi pedagogiki specjalnej, a mianowicie: surdopedagogiki oraz tyflop pedagogiki. Surdopedagogikę tworzyli we Francji Charles

Michel de l'Épée, Roch Ambroise Sicard oraz Jacob Rodrigues Pereire, natomiast tyflopedagogikę – francuski pedagog Valentin Haüy¹.

Pedagogika specjalna od początku swego istnienia skupiała najważniejsze postulaty nauki i religii. Nurt, jakim był humanizm chrześcijański, zwracał szczególną uwagę na to, by w imię miłości do bliźniego zapewnić osobom niepełnosprawnym, *stworzonym na obraz i podobieństwo Boże*, środki do życia oraz przetrwania. Podejście to było znakomitą przeciwnością izolacji czy eksterminacji. Praca z osobami niepełnosprawnymi nie ograniczała się już do samej opieki, ale uwzględniała również pracę opiekuńczo-wychowawczą. Bardzo wyraźne działania w tym zakresie podjął Pinel, który interesował się osobami chorymi psychicznie i upośledzonymi umysłowo. Jego poczynania w tym zakresie zaowocowały słynną reformą Pinela w 1792 r., której skutkiem było usunięcie „barbarzyńskich metod leczenia” i podjęto próby kształcenia dzieci niepełnosprawnych intelektualnie. Początkowo praca skupiała się na obserwacji sprawności dzieci i ich stanów emocjonalnych, a następnie stosowano działalność terapeutyczną. To właśnie Pinel po raz pierwszy dokonał klasyfikacji chorób psychicznych. Tematyka osób upośledzonych umysłowo zaczęła mieć coraz większy oddźwięk we Francji. Esquirol przyczynił się do powstania reformy państwowej. W 1838 roku wydano prawo, w myśl którego wzięto w opiekę tę grupę ludzi. W Paryżu powstała pierwsza klinika psychiatryczna, będąca placówką umożliwiającą obserwację i badania nad osobami upośledzonymi, jednocześnie w 1837 roku z inicjatywy Esquirolego powstała pierwsza na świecie szkoła dla upośledzonych umysłowo.

Funkcjonowanie kliniki pozwoliło Esquiroliemu na przeprowadzenie szczegółowej klasyfikacji chorób psychicznych, a przy tym na ogromny rozwój psychiatrii. Po raz pierwszy dokonano rozróżnienia osób upośledzonych umysłowo od psychicznie chorych. Pojawiły się również pierwsze wnioski z obserwacji:

1) upośledzenie ma charakter chroniczny,

¹ Fetzki T., *Jubileusz dwóchsetlecia narodzin Edouarda Seguina – u źródeł pedagogiki specjalnej*, „Szkoła Specjalna” nr 1/2012 r., s. 65.

² Wyczesany J., *Pedagogika upośledzonych umysłowo. Wybrane zagadnienia*, Oficyna wydawnicza Impuls, Kraków 1999 r., s. 179.

2) istnieje związek pomiędzy brakiem intelektualnym a zaburzeniami w sferze emocjonalnej³.

Morel zajął się badaniem etymologii upośledzenia umysłowego i chorób psychicznych. Efektem jego pracy było szczególne zwrócenie uwagi na przyczyny: tzw. dziedziczne, organiczne oraz środowiskowe.

Świadomej próby wychowania dziecka upośledzonego umysłowo we Francji podjął się Itard, który uważał, że systematyczna praca wpłynie na pełną adaptację społeczną dziecka. Mimo że pracował on z osobą z głębokim upośledzeniem, przekonał się, że praca wychowawcza daje pewne efekty. Do pracy z chłopcem przygotował indywidualny program, opierający się na kształceniu funkcji intelektualnych, motoryki, ćwiczeń zmysłów i sfery uczuć. Metodą stosowaną było naśladownictwo oraz obserwacja, a także nauka życia codziennego. Niewątpliwym sukcesem Itarda było wypracowanie zasad pracy z upośledzonymi umysłowo, m.in.:

- włączenie do życia społecznego,
- rozszerzenie zasobu pojęć,
- stymulowanie wrażliwości na bodźce,
- kształtowanie zdolności porozumiewania się na drodze naśladownictwa.

Zasady te funkcjonują do dnia dzisiejszego, a szczególnego znaczenia nabiera ta pierwsza, zgodnie z przesłaniem edukacji inkluzyjnej.

Na bazie doświadczeń Itarda pracował wspomniany wyżej Seguin. To właśnie on jako pierwszy stworzył system wychowawczy dzieci upośledzonych umysłowo. Założenia systemu opierały się na usprawnianiu psychofizycznym jednostki z upośledzeniem umysłowym poprzez obserwację zjawisk w najbliższym otoczeniu. Seguin zwrócił uwagę na to, że człowiek niepełnosprawny intelektualnie jest przede wszystkim człowiekiem, a w dalszej kolejności niepełnosprawnym. Nie zastanawiał się nad tym, czy kształcić osoby niepełnosprawne, ale jakimi sposobami. Opierając się na posiadanej już wiedzy i doświadczeniach poprzednich badaczy stwierdził, że łatwiej wyznaczyć zasady, jak nie pracować z tą grupą ludzi. Efektem tym rozmyślań była próba stworzenia własnej definicji niepełnosprawności intelektualnej. Stwierdził, że upośledzenie „jest ułomnością systemu nerwowe-

³ Ibidem, s. 180.

go, która objawia się radykalnym uchylaniem się całości lub części organów i zdolności dziecka od regularnego działania jego woli; kieruje ku instyktom i odcina od świata moralności [...] Wzorcowy upośledzony to jednostka, która niczego nie wie, nic nie może, niczego nie chce, i każdy upośledzony zbliża się bardziej lub mniej do tej pełni niezdolności⁴". Definicja ta z punktu widzenia dzisiejszych czasów nie jest pełna, jednak na pewno była rewolucyjna i znacznie wyprzedzała dotychczasowe osiągnięcia nauki w tej dziedzinie.

Seguin jest twórcą metody fizjologicznej, służącej do edukacji i terapii osób niepełnosprawnych, skupiającej się na uwzględnieniu naturalnych procesów rozwoju i funkcjonowania organizmu. Wobec tego, kolejność terapii powinna być zgodna z naturalnym, fizjologicznym rozwojem organizmu. Praca z niepełnosprawnym obejmować ma trzy stopnie: działanie, intelekt i wolę, czyli pracę w sferze uczuć, ducha i moralności. Działania terapeutyczne opierały się na trzech modelach:

- 1) terapii motorycznej (ćwiczenia obejmujące motorykę dużą i małą) i sensorycznej (gimnastyka zmysłów);
- 2) terapii intelektualnej (ćwiczenia z zakresu naśladownictwa);
- 3) terapii moralnej (kształtowanie motywacji i sfery wolitywno-uczuciowej).

Praca Seguina wywarła ogromny wpływ na postrzeganie osób niepełnosprawnych przez Marię Montessori. Jej próby nauczania metodami Seguina odniosły wielki sukces, czego efektem są szkoły Montessori na całym świecie. Nie tylko Montessori korzystała z dorobku Seguina, ale również Bourneville. W pracy wykorzystywał zajęcia praktyczne, gimnastykę, śpiew, muzykę i taniec, dużą rolę odgrywały też jego zdaniem ćwiczenia fizyczne i nauka zaradności życiowej. Efektem pracy Bournevilla było powstanie Instytutu Medyczno-Pedagogicznego w Vitry we Francji oraz klasyfikacja upośledzeń pod kątem anatomicznych zmian stwierdzonych w badaniach mózgu.

Rok 1909 to okres przełomu w kształceniu osób niepełnosprawnych, wydano ustawę o nauczaniu dzieci upośledzonych umysłowo. Obligowała ona do tworzenia na żądanie gmin i departamentów klas specjalnych przy

⁴ Fetzki T., *Koncepcje pedagogiczne Edouarda Seguina*, „Szkola Specjalna” nr 2/2012 r., s. 167.

szkołach podstawowych oraz samodzielnych szkół dla dzieci w wieku 6-13 lat, a także dla tych, którzy nie mogli znaleźć pracy do 16 roku życia.

Prawo osób niepełnosprawnych do nauki reguluje we Francji wiele aktów prawnych, a wśród nich Powszechna Deklaracja Praw Człowieka z 1948 r., jak również Ustawy z dnia 30 czerwca 1975 r. oraz Ustawa o orientacji z 10 lipca 1989 r.⁵ Dominowało podejście zgodne z filozofią systemu manualnego, które sprzyja ułatwieniu życia w akceptującym społeczeństwie przyjmującym bez przeciwieństw odchylenia od normy, nie nakładając jednocześnie na nie piętna. „Podejście to polega na przyjęciu różnic w tym stopniu, w jakim one są niezaprzeczone i próbuje ułatwić życie przez dokonanie modyfikacji organizacji społecznej [...], pozwalając jednostkom upośledzonym na zaakceptowanie ich razem z cechami odbiegającymi od normy, zarówno w ich własnym środowisku, jak i w ich rolach społecznych w środowisku normalnym, jeśli tego zapragną”. Taką postawę prezentują odpowiedzialni rodzice dzieci niepełnosprawnych. Jest to postawa dominująca wśród rodziców dzieci niepełnosprawnych we Francji i obejmuje środowiska o wyższym poziomie socjokulturalnym. Zalecana jest również przez specjalistów pracujących z dzieckiem upośledzonym.

Edukacja dziecka przy rodzicach w myśl integracji pozwala na wyróżnienie korzyści dla samego dziecka, a mianowicie umożliwienia dziecku korzystania ze szkoły w miejscu zamieszkania, posiadanie kolegów czy też niepozbawienie korzeni – przeciwdziałanie uczuciowej separacji⁷. Procedury związane z nauczaniem i wychowaniem dzieci niepełnosprawnych w masowych szkołach regulowane są w ustawach i rozporządzeniach. W celu uzyskania przez dzieci niepełnosprawne jak największych korzyści z nauczania i wychowania, przy uwzględnieniu stopnia niepełnosprawności oraz z uwzględnieniem zdolności, organizuje się klasy integracyjne w szkołach masowych. Ustawa określa liczebność klas, zasady kierowania do nich dzieci, a także tryb pracy dydaktycznej i niezbędne kompetencje nauczycieli.

⁵ <http://sps10.edupage.org/text2/?subpage=2> z dnia 05.12.2012 r.

⁶ Lilio J., *Problemy kształcenia głuchych we Francji*, „Szkoła Specjalna” nr 5/ 1983 r., s. 387.

⁷ Guiteau F., *Kształcenie integracyjne młodzieży z dysfunkcją narządu wzroku i widzącej na podstawie Instytutu Monteclair*, [w:] *Rehabilitacja oraz edukacja dzieci i młodzieży z dysfunkcjami narządu wzroku*, (red.) Pilecki J., Kozłowski M., Wydawnictwo Edukacyjne, Kraków 1999 r., s. 183.

We Francji tworzone są 4 rodzaje klas integracyjnych, tj.:

- z niepełnosprawnością intelektualną,
- z upośledzonym słuchem,
- z upośledzonym wzrokiem,
- z niepełnosprawnością fizyczną⁸.

Integracją objęci są wszyscy uczniowie niepełnosprawni, z niepełnosprawnością ruchową, intelektualną oraz sensoryczną. Sam model integracji we Francji różni się od istniejącego modelu w Polsce. Na etapie nauczania szkoły podstawowej oraz średniego stopnia proponowana jest uczniom niepełnosprawnym i ich rodzicom integracja zespołowa, integracja indywidualna lub nauczanie w placówkach kształcenia specjalnego. Francuski system opieki nad dzieckiem niepełnosprawnym umożliwia na wczesne podejmowanie działań o charakterze profilaktycznym i rehabilitacyjnym. Odpowiedzialnymi za powyższe czyni się specjalnie do tego powołane komisje, do których zadań należy stwierdzenie:

- niepełnosprawności dziecka i zakresu tej niepełnosprawności,
- rodzaju placówki, do której należy skierować dziecko,
- jakie dodatkowe formy pomocy należy udzielić dziecku i rodzinie,
- skąd zostaną pozyskane fundusze na pokrycie kosztów przyznanej pomocy⁹.

W skład komisji wchodzi: pedagog, psycholog, inspektor szkolny, lekarze, asystent socjalny, nauczyciel specjalista, dyrektor szkoły oraz rodzice dziecka – bądź ich przedstawiciele, którzy zgłosili dziecko. Od kilkunastu lat bardzo silnie podkreślany jest we Francji pogląd mówiący o wyższości kształcenia dzieci niepełnosprawnych w placówkach powszechnie dostępnych nad formami kształcenia segregacyjnego.

Dla każdego dziecka niepełnosprawnego nauczyciele są zobowiązani opracować indywidualny program nauki, którego założeniem jest optymalizowanie warunków przyjęcia oraz uwzględnienie szczególnych potrzeb i możliwości dziecka. Podlega on ewaluacji w celu sprawdzenia postępów ucznia. Ocena postępów ucznia dokonywana jest za pomocą słownego okre-

⁸ Kuszek G., *Integracja uczniów niepełnosprawnych we Francji*, [w:] „Edukacja i Dialog” nr 1/2002 r., s. 62.

⁹ Wyczęsany J., *op. cit.*, s. 186.

ślenia się raz w miesiącu, natomiast raz w roku psycholog sprawdza opanowanie podstawowych umiejętności: czytania, pisania oraz liczenia. W ciągu całego toku nauki szkolnej istnieje możliwość przejścia do klasy masowej w przypadkach, kiedy uczeń niepełnosprawny dobrze radzi sobie w jakimś przedmiocie – mamy wtedy do czynienia z integracją indywidualną. Wybór tego rodzaju integracji jest umocniony działaniami pedagogicznymi w celu jej polepszenia.

Od pewnego czasu we Francji wskazuje się na większą korzyść z kształcenia dzieci z niepełnosprawnościami w środowisku placówek powszechnych niż w placówkach segregacyjnych. W tym celu podejmowane są dwutorowe działania. Istniejące już placówki segregacyjne mają za zadanie stosować różnorodne formy wdrażania do życia i pracy osób niepełnosprawnych w społeczności pełnosprawnych, natomiast drugi tor działań obejmuje odejście od organizowania placówek specjalnych na rzecz stwarzania odpowiednich warunków lokalowych i organizacyjnych w przedszkolach i szkołach ogólnie dostępnych¹⁰.

W szkolnictwie osób niepełnosprawnych we Francji wyróżnia się następujące rodzaje działań: klasy integracji szkolnej (CLIS), wspólnoty pedagogiczne integracji (UPI), sekcje specjalne nauczania ogólnego i zawodowego (SEGPA), regionalne szkoły kształcenia przystosowawczego (EREA). Klasy integracji szkolnej istnieją od 1991 roku i są systematycznie zastępowane przez klasy doskonalenia.

CLIS jest odrębną klasą w szkole i skupia dzieci z niepełnosprawnością fizyczną, sensoryczną i intelektualną. Celem tych klas jest umożliwienie uczniom niepełnosprawnym nauczania w zwykłym środowisku szkolnym. Klasę prowadzi wyspecjalizowany nauczyciel wraz z pomocą, natomiast do każdej klasy przypisany jest zespół składający się z psychologa, reedukatora oraz pedagoga. Działania edukacyjne zmierzają do podjęcia obowiązków przez dziecko oraz osiągnięcia komunikacji z nauczycielem i zachowań zgodnych z wymaganiami szkoły. Liczba uczniów w klasie nie przekracza 12 osób.

UPI stworzona jest dla uczniów, których niepełnosprawność znacznie utrudnia im korzystanie z integracji indywidualnej w klasie masowej. Klasa

¹⁰ Wyczęsany J., *op. cit.*, s. 187.

nie liczy więcej niż 10 osób, a dzieci w niej przebywające są w wieku od 11 do 16 lat. Prowadzone są zajęcia edukacyjne i pedagogiczne.

SEGPA przyjmuje młodzież z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim powyżej 12 roku życia. W wieku 12-14 lat uczniowie poddawani są ogólnemu kształceniu przystosowawczemu – odpowiednik klasy I. Pomiędzy 14 a 16 rokiem życia następuje kształcenie zawodowe i ogólne, a powyżej 16 lat – odpowiednik klasy III – część uczniów wysyła się na dalsze kształcenie do liceum zawodowego, natomiast pozostali zostają w sekcjach zintegrowanych w celu zdobycia kwalifikacji technicznych oraz zawodowych w wybranym zawodzie.

EREA zapewnia kształcenie młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim lub umiarkowanym oraz z niedorozwojem motorycznym lub sensorycznym. Kształcenie odbywa się w analogiczny sposób, jak w SEGPA. Dla uczniów z innymi rodzajami niepełnosprawności ukończenie EREA powoduje zdobycie dyplomu oraz kwalifikacji. Szkoły te prowadzone są przez stowarzyszenia zakładane przez rodziców, organizacje i towarzystwa¹¹.

Przykładowymi placówkami kształcenia dzieci i młodzieży niepełnosprawnych są:

1. Zakład Rehabilitacji Dzieci Niepełnosprawnych w Paryżu¹²,
2. Centre d'Education du Langage Pour Enfants Maltendants,
3. Centre Experimental Orthophonique Pedagogique Education d'Enfants Deficients,
4. Institut des Jeunes Sourds w Borg-Reine pod Paryżem,
5. COD.A.L.I.¹³,
6. Centrum Kształcenia Dziewcząt Niewidomych Umysłowo Upośledzonych w Stopniu Lekkim w Chilly-Mazarin¹⁴.

¹¹ <http://sps10.edupage.org/text2/?subpage=2> z dnia 05.12.2012 r.

¹² Jarosz F., *Z problemów integracji i pomocy osobom niepełnosprawnym we Francji*, [w:] „Zagadnienia Wychowawcze a Zdrowie Psychiczne”, nr 1-2/1982 r., Polskie Towarzystwo Higieny Psychiczej.

¹³ Słodowik-Rycaj E., Al.-Khamisy D., *Integracja we Francji*, [w:] „Edukacja i Dialog” nr 6/ 1996 r., s. 63-66.

¹⁴ Aksamitowski J., *Centrum kształcenia dziewcząt niewidomych umysłowo upośledzonych w stopniu lekkim we Francji*, [w:] „Szkoła Specjalna” nr 1/1974 r., s. 360.

Kształcenie osób niepełnosprawnych w coraz większym stopniu staje się kształceniem opartym na założeniach edukacji włączającej oraz integracji. „Uczeń niepełnosprawny, gdziekolwiek by pobierał naukę, czy w systemie kształcenia ogólnodostępnego, czy integracyjnego, czy też specjalnego, powinien mieć zapewnione równe szanse z pełnosprawnym rówieśnikiem na każdym etapie kształcenia¹⁵”. W stosunku do uczniów przystępujących do państwowych egzaminów, Francja, podobnie jak inne kraje, wskazała wytyczne do sposobów dostosowania warunków i form przeprowadzania egzaminów.

Naczelna zasada obowiązująca przy przeprowadzaniu egzaminów we Francji dotyczy równości szans wszystkich kandydatów, a udogodnienia przy egzaminie mają zapewnić tę równość. Decyzję o tym, jakie adaptacje należy wprowadzić tak, aby zasada równości została zachowana, powierzono władzom administracyjnym, organizującym i przeprowadzającym egzaminy. Szczególną uwagę zwraca się na anonimowość prac, która ma umożliwić identyfikację kandydata.

Główne zalecenia odnośnie do sposobów dostosowania dotyczą urządzenia sali egzaminacyjnej, używania pomocy technicznych i pomocy ludzkiej dla kandydatów niepełnosprawnych. Materiały egzaminacyjne muszą być odpowiednio dostosowane do rodzaju niepełnosprawności (w przypadku osób z uszkodzeniem wzroku dostępne w brajlu) oraz przewidziany dodatkowy czas na zdawanie egzaminu. Uczeń powinien dysponować przestrzenią wystarczającą, aby ustawić swój specjalistyczny sprzęt i bezpiecznie go używać, jeśli do pomocy niezbędna jest osoba trzecia umożliwia się przeprowadzenie egzaminu w oddzielnej sali. Kandydat może otrzymać dodatkowy czas równy jednej trzeciej czasu ustalonego na każdy egzamin. Jeśli istnieje taka potrzeba, poparta dokumentami lekarskimi, czas pracy może zostać wydłużony powyżej jednej trzeciej ustalonego ogólnie czasu¹⁶.

Podsumowując, można stwierdzić, że edukacja osób niepełnosprawnych we Francji ma charakter powszechny. Mogą oni korzystać ze wszystkich placówek szkoleniowych oraz ośrodków zajmujących się przekwalifi-

¹⁵ Kunicka-Goldfinger A., *Czy matura w Polsce daje równe szanse młodzieży niewidomej i słabo widzącej*, [w:] „Edukacja i Dialog” nr 3/2009 r., s. 76.

¹⁶ Kunicka-Goldfinger A., *op. cit.*, s. 80.

kowaniem zawodowym¹⁷. We Francji działają komisje, które prowadzą osoby niepełnosprawne od orzeczenia do zatrudnienia.

Francja ma dość długą tradycję zinstytucjonalizowanego podejścia do kwestii niepełnosprawności, co już zostało ukazane na początku artykułu. W ostatnich latach nastąpił jednak zwrot i francuskie ustawodawstwo oraz polityka wobec niepełnosprawności rozwijają się przede wszystkim w stronę podejścia opartego na prawach osób niepełnosprawnych i zasadzie „niezależnego życia”. Zmiana ta następuje dzięki dwóm ustawom: ustawie równe prawa i możliwości, partycypacja i obywatelstwo osób niepełnosprawnych (z 2005 r.), a także odnowienie socjalnych oraz medyczno-socjalnych działań (z 2002 r.)¹⁸. Zgodnie z tymi aktami prawnymi, a także innymi dotyczącymi w sposób pośredni i bezpośredni osób niepełnosprawnych we Francji, funkcjonuje zasada globalnej dostępności. Opiera się ona na zapewnieniu środowiskowych, ekonomicznych, socjalnych i kulturalnych adaptacji tak, aby umożliwić niepełnosprawnym korzystanie z edukacji, mieszkań, rynku pracy, rozrywki i kultury. W związku z powyższym wszelkie budynki publiczne, transport publiczny muszą być dostosowane we wszystkich dziedzinach życia codziennego do potrzeb niepełnosprawnych do 2015 roku.

Francuscy pionierzy w zakresie pedagogiki specjalnej z dumą patrzyliby na to, jak rozwinęła się ta dziedzina. Pełnego wyrazu nabiera teraz stwierdzenie, że „każdy z nas jest stworzony na obraz i podobieństwo Boże”.

Bibliografia

- Aksamitowski J., *Centrum kształcenia dziewcząt niewidomych umysłowo upośledzonych w stopniu lekkim we Francji*, [w:] „Szkola Specjalna” nr 1/1974.
- Fetzki T., *Jubileusz dwóchsetlecia narodzin Edouarda Seguina – u źródeł pedagogiki specjalnej*, „Szkola Specjalna” nr 1/2012.

¹⁷ <http://www.niewidzialni.eu/niepenosprawni-w-unii-europejskiej/90-edukacja-osob-niepenosprawnych-w-unii-europejskiej.html> z dnia 05.12.2012 r.

¹⁸ http://www.koalicjaon.org.pl/photo/File/projekt_standardy/dobre_praktyki_zagraniczne.pdf z dnia 05.12.2012 r.

- Guiteau F., *Kształcenie integracyjne młodzieży z dysfunkcją narządu wzroku i widzącej na podstawie Instytutu Montclair*, [w:] *Rehabilitacja oraz edukacja dzieci i młodzieży z dysfunkcjami narządu wzroku*, (red.) Pilecki J., Kozłowski M., Wydawnictwo Edukacyjne, Kraków 1999.
- Jarosz F., *Z problemów integracji i pomocy osobom niepełnosprawnym we Francji* [w:] „Zagadnienia Wychowawcze a Zdrowie Psychiczne”, nr 1-2/1982, Polskie Towarzystwo Higieny Psychiczej.
- Kunicka-Goldfinger A., *Czy matura w Polsce daje równe szanse młodzieży niewidomej i słabo widzącej*, [w:] „Edukacja i Dialog” nr 3/2009.
- Kuszek G., *Integracja uczniów niepełnosprawnych we Francji*, [w:] „Edukacja i Dialog” nr 1/2002.
- Lilio J., *Problemy kształcenia głuchych we Francji*, [w:] „Szkoła Specjalna” nr 5/1983.
- Słodowik-Rycaj E., Al.-Khamisy D., *Integracja we Francji*, [w:] „Edukacja i Dialog” nr 6/1996.
- Wyczesany J., *Pedagogika upośledzonych umysłowo. Wybrane zagadnienia*, Oficyna wydawnicza Impuls, Kraków 1999.

Netografia

- <http://www.niewidzialni.eu/niepenosprawni-w-unii-europejskiej/90-edukacja-osob-niepenosprawnych-w-unii-europejskiej.html> z dnia 05.12.2012 r.
- http://www.koalicjaon.org.pl/photo/File/projekt_standardy/dobre_praktyki_zagraniczne.pdf z dnia 05.12.2012 r.
- <http://sps10.edupage.org/text2/?subpage=2> z dnia 05.12.2012 r.